

К. Б. Димоваспірант 4-го року навчання
кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»**А. О. Вишнякова**юристка у сфері міжнародного кримінального права,
голова громадської організації «LingvaLexa»

ПРОБЛЕМИ СТАТУСУ БІЖЕНЦІВ ХУТУ ПІСЛЯ ГЕНОЦИДУ В РУАНДІ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена комплексному аналізу міжнародно-правових викликів, що виникли у контексті визнання статусу біженців для осіб, переміщених унаслідок геноциду в Руанді 1994 року. Основна увага зосереджена на проблемі застосування Конвенції про статус біженців 1951 року щодо осіб, які покинули Руанду після приходу до влади Руандійського патріотичного фронту. Значна частина біженців етнічного походження хуту дійсно потребувала захисту відповідно до міжнародного права через обґрунтовані побоювання переслідувань. Однак серед переміщених осіб були і ті, хто брав безпосередню участь у скоєнні геноциду та злочинах проти людяності. Це спричинило низку серйозних міжнародно-правових дилем, пов'язаних із застосуванням положення статті 1(F) Конвенції, яке виключає таких осіб з-під міжнародного захисту. У статті детально розглядаються виклики, пов'язані з відсутністю ефективного механізму ідентифікації та відмежування цивільних осіб від колишніх учасників воєнізованих формувань, які масово оселялися у таборах біженців у Східному Заїрі (нині Демократична Республіка Конго). Аналізується проблема мілітаризації таборів, які фактично стали базами для перегрупування бойовиків та подальшого ведення збройної боротьби. Це призвело до серйозної дестабілізації регіону, спричинило нові збройні конфлікти та масові порушення міжнародного гуманітарного права.

Особливу увагу приділено ролі міжнародних організацій, зокрема Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, яке було поставлене перед подвійним завданням: забезпечення захисту осіб, що на законних підставах потребували притулку, та співпраці з органами правосуддя щодо осіб, причетних до міжнародних злочинів. Також розглядається діяльність Міжнародного кримінального трибуналу для Руанди, створеного з метою переслідування відповідальних за геноцид, а також обмеження, з якими зіштовхнувся трибунал у процесі реалізації свого мандату.

Стаття демонструє, що відсутність адекватного міжнародно-правового інструментарію для розмежування статусів біженця і злочинця, а також небажання або неспроможності окремих держав співпрацювати з міжнародним правосуддям, дозволили багатьом винним особам уникнути покарання.

Ключові слова: біженці, шукачі притулку, міжнародне право, геноцид, Руанда, принцип невислання, УВКБ ООН, міжнародне кримінальне право, міжнародне міграційне право, екстрадиція, воєнні злочини, міграційна криза, нелегальна міграція, права людини, міжнародні організації.

Постановка проблеми. Тема, яка розглядається, має величезну актуальність в умовах міграційних криз ХХ та ХХІ століть і полягає у необхідності вивчення досвіду міжнародно-правового реагування на одну з найбільших гуманітарних криз ХХ століття, спричинену геноцидом у Руанді та масовим переміщенням біженців

хуту. Ця ситуація стала ключовим випробуванням для міжнародних механізмів захисту прав біженців, зокрема принципу невислання та інших норм, закріплених у міжнародних конвенціях. Аналіз викликів, з якими зіткнулася міжнародна спільнота, має важливе значення для вдосконалення сучасних правових інструментів

реагування на міграційні кризи, які й досі виникають у світі, зокрема, кризу на Близькому Сході та в Україні. Досвід Руанди демонструє необхідність покращення координації між міжнародними та регіональними організаціями та посилення захисту прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблематика геноциду в Руанді, а також його наслідків, зокрема, міграційної кризи та біженців, стала однією з ключових в дослідженнях К. Тейлора, Г. Стентона, Д. Янагідзава-Дротта, Б. Рутинви, А. Гішуа та інших.

Мета статті полягає в аналізі викликів застосування міжнародного права у контексті міграційної кризи, спричиненої геноцидом у Руанді, зокрема щодо визначення статусу біженця, ідентифікації осіб, причетних до злочинів проти людяності, та проблем реалізації принципу невідворотності покарання за міжнародні злочини.

Виклад основного матеріалу. Колоніальне минуле Руанди відіграло визначальну роль у формуванні передумов конфлікту між етнічними групами хуту та тутсі. У період колоніального правління спочатку Німеччиною, а згодом Бельгією, було запроваджено адміністративні заходи, що сприяли інституціоналізації етнічного поділу суспільства. Зокрема, колоніальна влада запровадила систему ідентифікаційних карток, у яких зазначалася етнічна приналежність осіб, що посилювало сегрегацію між групами. До впровадження такої системи етнічний розподіл у значній мірі ґрунтувався на соціально-економічних чинниках: представники тутсі переважно займалися скотарством, тоді як хуту – землеробством. Водночас між цими групами існувала певна мобільність: хуту могли досягти статусу тутсі, якщо накопичували достатньо худоби, а тутсі могли втратити свій статус і бути зарахованими до хуту у разі втрати економічних ресурсів.

У колоніальний період бельгійська адміністрація надавала преференції етнічній меншині тутсі, делегуючи їм провідні адміністративні посади, що зумовило виникнення глибокого соціального та політичного напруження в руандійському суспільстві. Після здобуття Руандою незалежності у 1962 році до влади прийшло представництво етнічної більшості хуту, що призвело до дискримінації тутсі та численних актів переслідування. Внаслідок цього у 1960-х роках сотні тисяч представників народності тутсі були змушені залишити територію Руанди та шукати притулку в сусідніх державах, зокрема Уганді та Бурунді [4].

У вигнанні руандійські біженці-тутсі, що перебували на території Уганди, створили військово-політичне угруповання – Руандійський патріотичний фронт (далі — РПФ). 1 жовтня 1990 року РПФ ініціював збройне вторгнення до Руанди, що ознаменувало початок збройного конфлікту [4]. Незважаючи на підписання 4 серпня 1993 року Арушських мирних угод між урядом президента Жувеналія Габ'ярімани та представниками РПФ, збройне протистояння та міжетнічна напруженість не припинилися [2].

6 квітня 1994 року внаслідок ракетного обстрілу поблизу міжнародного аеропорту Кігалі був збитий літак, на борту якого перебували президенти Руанди та Бурунді. Цей інцидент став безпосереднім каталізатором для початку масових актів насильства. Радикалізовані угруповання хуту, зокрема воєнізовані формування «Інтерахамве» та національна армія Руанди (Forces Armées Rwandaises, далі — FAR), розпочали скоординоване та систематичне знищення етнічних тутсі, а також поміркованих хуту, які не підтримували екстремістську ідеологію. За приблизно 100 днів було вбито до 1 100 000 осіб, що в подальшому було визнано актом геноциду [6].

За словами Ліндсі Хілсум, столиця Руанди Кігалі поринула в хаос, коли війська, президентська гвардія та жандармерія прочісували передмістя, вбиваючи прем'єр-міністра, миротворців ООН та десятки цивільних. Групи солдатів і молодиків викрадали опозиційних політиків і вбивали представників етнічної меншини тутсі, забиваючи їх до смерті кийками, рубаючи мачете та ножами або розстрілюючи. Більшість мешканців Кігалі були надто налякані, щоб вийти з домівок. Водночас сотні тутсі шукали безпечного притулку – деякі знайшли його на національному стадіоні, де базувалися сили миротворців ООН [6].

У липні 1994 року війська РПФ під проводом Поля Кагаме захопили Кігалі та встановили контроль над державними інституціями, чим фактично поклали край масовим вбивствам. Це, у свою чергу, спричинило масову втечу представників етнічної групи хуту до сусідніх країн через страх перед можливими актами репресій. За різними оцінками, від 1,2 до 1,5 мільйона осіб, зокрема як цивільне населення, так і колишні учасники збройних формувань, включаючи бойовиків «Інтерахамве» та солдатів FAR, перетнули кордон і оселилися, зокрема, на території тодішнього Заїру (нині — Демократична Республіка Конго). Основні табори

для біженців були розташовані у східних регіонах Заїру, зокрема в околицях Гоми та Букаву. Протягом короткого часу ці табори опинилися у стані гуманітарної катастрофи через гостру нестачу продовольства, чистої води та спалахи інфекційних хвороб.

Відповідно до статті 1(A)(2) Конвенції про статус біженців 1951 року (далі – Конвенція), особи можуть бути визнані біженцями, якщо вони перебувають за межами країни свого громадянства чи постійного проживання, бо обґрунтовано побоюються переслідувань за ознакою раси, релігії, національності, належності до певної соціальної групи чи політичних переконань, і не можуть або не бажають скористатися захистом цієї країни [5].

Серед причин визнання більшості вищезазначених осіб біженцями слід виокремити наступні:

1. Страх переслідувань: враховуючи, що представники етнічної групи хуту асоціювалися з попереднім урядом, багато з них побоювалися репресій чи покарань, незалежно від їхньої особистої участі в геноциді.

2. Відсутність можливості повернення: Більшість хуту, включаючи мирних жителів, не могли або не бажали повернутися до Руанди через небезпеку для їхнього життя або загрози неправомірного переслідування.

3. Переміщення через збройний конфлікт: Масове переміщення осіб до сусідніх країн було зумовлене не лише страхом, але й наслідками збройних конфліктів, які спалахнули після геноциду в Руанді [5].

Звертаючись до статті 1(F) Конвенції, слід зазначити, що ця Конвенція не застосовується до осіб, щодо яких є серйозні підстави вважати, що вони: вчинили злочин проти миру, воєнний злочин або злочин проти людяності, як визначено в міжнародних документах; вчинили тяжкий злочин не політичного характеру за межами країни, яка надала їм притулок, до того як вони були прийняті як біженці; вчинили дії, які суперечать цілям і принципам ООН [5].

Так, Minorities at Risk Project в публікації Chronology for Hutus in the Democratic Republic of the Congo зазначають, що у липні-серпні 1994 року Східне Конго переживає наплив біженців, які рятуються від наслідків геноциду в Руанді. Більшість біженців – руандійські хуту, в тому числі члени ополчення Ітерахамве, яке брало участь у геноциді [1]. Тобто, табори для біженців у сусідніх країнах (зокрема, у Демократичній Республіці Конго) стали місцем перебу-

вання не лише мирних цивільних осіб, а й колишніх учасників геноциду, які емігрували, боячись відповідальності за свої злочини.

Однією з головних проблем, що спричинила подальшу кризу стала відсутність ефективного механізму розподілу між цивільними біженцями та колишніми військовими формуваннями. Внаслідок геноциду 1994 року виникла ситуація, коли міжнародні гуманітарні організації та уряди сусідніх держав не мали змоги належним чином відмежувати осіб, які дійсно потребували міжнародного захисту, від бойовиків, причетних до злочинів проти людяності, які переміщувалися разом із цивільним населенням.

Умови в таборах могли сприяти збереженню військової ієрархії та відновленню воєнного потенціалу. Колишні офіцери керували розподілом ресурсів, рекрутували новобранців і продовжували насильство всередині таборів, знищуючи політичних опонентів серед біженців. Військові використовували табори як бази для перегруповання сил і підготовки рейдів на територію Руанди [7].

Присутність у таборах для біженців не лише мирного населення, а й учасників геноциду створювала серйозні міжнародно-правові виклики. Такі особи, відповідно до принципу «aut dedere aut iudicare» (видавати або судити), повинні були бути або екстрадовані до Руанди для судового розгляду, або притягнуті до відповідальності в країнах їхнього перебування. У відповідь на ці виклики Міжнародний кримінальний трибунал для Руанди (ICTR), створений резолюцією Ради Безпеки ООН № 955 (1994), розпочав розслідування та судові процеси над головними фігурантами геноциду [3]. Однак через брак ресурсів та складнощі з видачею підозрюваних багато учасників геноциду продовжували залишатися у країнах, які межували з Руандою.

Особливу роль у цьому процесі відігравало Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (далі – УВКБ ООН), яке мало подвійний обов'язок: захищати осіб, які на законних підставах отримали статус біженця, і водночас співпрацювати з міжнародними структурами для ідентифікації осіб, причетних до геноциду. Присутність збройного формування Ітерахамве у таборах для біженців у Демократичній Республіці Конго ще більше ускладнила ситуацію, оскільки такі групи не тільки ухилялися від правосуддя, але й використовували ці території для реорганізації та відновлення воєнних дій, що прямо суперечило принципам міжнародного гуманітарного права.

Новий уряд Руанди на чолі з Полем Кагаме небезпідставно сприймав табори для біженців як пряму загрозу безпеці держави. Оскільки хуту регулярно здійснювали рейди на територію Руанди, Кігалі почав готувати військову операцію для ліквідації таборів. У 1996 році за підтримки про-руандійських сил Лорана-Дезіре Кабіли Руанда здійснила вторгнення в Заїр та знищила більшість таборів. Близько 200 000–300 000 біженців хуту змогли повернутися до Руанди, але десятки тисяч загинули під час військових операцій або від виснаження в джунглях, куди вони тікали від бойових дій. Решта біженців разом з бойовиками продовжили мігрувати вглиб ДРК [1].

Нездатність міжнародної спільноти подолати міграційну кризу мала катастрофічні наслідки. Вона призвела до затяжного збройного конфлікту, що переріс у Першу (1996–1997) та Другу (1998–2003) конголезькі війни, під час яких за приблизними підрахунками загинуло більше 6 мільйонів осіб [1].

Звіти міжнародних організацій, зокрема ООН, свідчать про масові порушення прав людини та воєнні злочини, скоєні під час зачисток таборів [1]. Однак, попри значну доказову базу, жодна особа не була притягнута до відповідальності за ці злочини. Уряд Руанди категорично відкинув звинувачення, заявивши, що вони мають політичний характер. В цей же час справи проти хуту щодо геноциду заслуховувались у стінах Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди.

Безкарність злочинів проти хуту стала не лише історичною несправедливістю, а й суттєвою загрозою для стабільності регіону. Відсутність незалежного міжнародного розслідування та судових процесів продемонструвала, що міжнародна спільнота готова ігнорувати масові злочини, якщо їх здійснюють переможці збройного конфлікту.

Таким чином, ситуація, що склалася після геноциду в Руанді, засвідчила складність міжнародно-правового регулювання статусу біженців у контексті воєнних злочинів. Хоча міжнародне право забезпечує захист тим, хто дійсно є жертвами переслідувань, воно також містить механізми, що виключають зі сфери дії цього захисту осіб, які вчинили тяжкі злочини. Відсутність ефективних механізмів ідентифікації та екстрадиції підозрюваних у геноциді, а також використання ними таборів біженців як баз для подальшої дестабілізації регіону, стали серйозним викликом для міжнародного правопорядку та регіональної безпеки.

Висновки. Геноцид у Руанді та подальша міграційна криза продемонстрували недостатню ефективність міжнародних організацій у забезпеченні безпеки цивільного населення та запобіганні масовим злочинам. Відсутність чіткого механізму розрізнення між мирними біженцями та особами, причетними до геноциду, призвела до використання таборів біженців бойовиками для перегруповування та продовження воєнних дій, що спричинило подальшу дестабілізацію регіону. Принцип невислання, закріплений у міжнародному праві, не враховував специфічних викликів, пов'язаних із біженцями, які брали участь у воєнних злочинах. Нездатність міжнародної спільноти належним чином розслідувати злочини, вчинені проти хуту після 1994 року, та відсутність відповідальності за порушення прав людини призвели до історичної несправедливості та закріпили модель вибіркового правосуддя.

Події в Руанді засвідчили необхідність реформування міжнародного правового механізму регулювання статусу біженців у конфліктах, пов'язаних із міжнародними злочинами. По-перше, необхідно розробити спеціальні процедури для відокремлення мирних біженців від осіб, причетних до воєнних злочинів. Це можна здійснити через посилення залучення судових та правоохоронних органів для перевірки осіб та створення спільних баз даних щодо підозрюваних у геноциді та злочинах проти людяності.

По-друге, необхідно вдосконалити принцип невислання, додавши механізми для депортації або судового переслідування осіб, які брали участь у злочинах. Поточне міжнародне право не передбачає ефективного механізму для виключення таких осіб зі статусу біженця, що дозволяє їм уникати міжнародного та національного правосуддя.

По-третє, слід запровадити чіткі правила розміщення біженців у зонах конфліктів, щоб уникнути мілітаризації таборів. ООН та регіональні організації повинні встановити контроль над таборами, запобігаючи формуванню там збройних угруповань, як це сталося у Східному Конго після 1994 року.

По-четверте, міжнародна спільнота має забезпечити баланс у притягненні до відповідальності винних у злочинах, не обмежуючись лише переслідуванням організаторів геноциду тутсі, а й розслідуючи серйозні порушення прав людини, скоєні проти біженців хуту. Такий підхід узгоджується з положеннями статті 90 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій

1949 року, яка передбачає створення Міжнародної комісії з встановлення фактів для розслідування серйозних порушень міжнародного гуманітарного права [8]. Крім того, стаття 146 IV Женевської конвенції прямо зобов'язує держави вживати заходів щодо притягнення до відповідальності осіб, винних у тяжких порушеннях [9].

У цьому контексті доцільним є також посилення на положення Конвенції про попередження злочину геноциду та покарання за нього 1948 року, яка встановлює обов'язок держав не лише запобігати геноциду, а й переслідувати за нього незалежно від осіб та статусу [10].

Загалом, реформування міжнародного механізму захисту біженців повинно поєднувати гуманітарний підхід із посиленням заходів безпеки, аби гарантувати, що злочинці не зможуть скористатися статусом біженця для уникнення відповідальності.

Список використаної літератури:

1. Chronology for Hutus in the Democratic Republic of the Congo. URL: <https://web.archive.archive.unhcr.org/20230520144518/https://www.refworld.org/docid/469f387fc.html> (дата звернення: 15.09.2024).
2. Guichaoua A. From War to Genocide: Criminal Politics in Rwanda, 1990–1994.. *University of Wisconsin Press*, 2015. 62–63 с. URL: https://books.google.com.ua/books?id=KseuCGAAQBAJ&pg=PA62&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 15.09.2024).
3. Resolution 955 (1994) / adopted by the Security Council at its 3453rd meeting, on 8 November 1994. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/198038?ln=ru&v=pdf> (дата звернення: 14.09.2024).
4. Talking Peace and Waging War – Human Rights Since the October 1990 Invasion. *Refworld*. *Global law and policy database*. 01.02.1992. URL: https://www.refworld.org/reference/countryrep/hrw/1992/en/20426#_ftn3 (дата звернення: 15.09.2024).
5. The 1951 Refugee Convention and 1967 Protocol relating to the Status of Refugees. *UNHCR*. URL: <https://www.unhcr.org/media/1951-refugee-convention-and-1967-protocol-relating-status-refugees> (дата звернення: 09.09.2024).
6. 6 April 1994: The Rwandan President's plane is shot down. *Holocaust memorial day trust*. URL: <https://hmd.org.uk/resource/6-april-1994-the-rwandan-presidents-plane-is-shot-down/> (дата звернення: 15.09.2024).
7. Демократична Республіка Конго, 1993–2003. Звіт картографічного дослідження, що документує найсерйозніші порушення прав людини та міжнародного гуманітарного права, скоєні на території Демократичної Республіки Конго в період з березня 1993 року по червень 2003 року. *Управління Верховного комісара ООН з прав людини*. Серпень 2010 року. С 12-14. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/CD/DRC_MAPPING_REPORT_FINAL_EN.pdf (дата звернення: 30.09.2024).
8. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 30.09.2024).
9. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text. (дата звернення: 30.09.2024).
10. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text. (дата звернення: 30.09.2024).

Dymov K. B., Vyshniakova A. O. Problems of the refugee status of hutus after the genocide in Rwanda: international legal aspect

The article offers a comprehensive analysis of the international legal challenges associated with recognizing refugee status for individuals displaced by the 1994 Rwandan genocide. It focuses on the difficulties in applying the 1951 Refugee Convention to the large number of ethnic Hutus who fled Rwanda following the military victory of the Rwandan Patriotic Front. While many of these individuals were genuinely in need of protection due to credible fears of persecution, a significant portion included perpetrators of genocide and crimes against humanity. This situation created a profound legal dilemma, particularly regarding Article 1(F) of the Convention, which excludes individuals involved in such crimes from refugee protection.

The article highlights the lack of effective international mechanisms to distinguish between genuine civilian refugees and former combatants or members of paramilitary groups who settled en masse in refugee camps in eastern Zaire (now the Democratic Republic of the Congo). These camps, lacking sufficient international oversight, became militarized and served as bases for regrouping and launching further armed operations, contributing to regional instability, the outbreak of new wars, and large-scale violations of international humanitarian law.

Special attention is given to the role of international organizations, particularly the United Nations High Commissioner for Refugees, which faced the dual responsibility of protecting refugees while also cooperating with international justice mechanisms to identify and exclude individuals involved in international crimes. The article also analyzes the efforts and limitations of the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR), which was established to prosecute those most responsible for the genocide but faced logistical and political constraints in executing its mandate effectively.

Ultimately, the article argues that the inability of the international community to adequately address the blurred lines between refugee protection and accountability for atrocity crimes resulted in impunity for many perpetrators.

Key words: *refugees, asylum seekers, international law, genocide, Rwanda, principle of non-refoulement, UNHCR, international criminal law, international migration law, extradition, war crimes, migration crisis, irregular migration, human rights, international organizations.*